

УДК 343.98

Г. М. Гетьман, науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК НАПРЯМ МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИ НЕВІДОМОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем моделювання особи невідомого злочинця під час проведення психологічних судово-експертних досліджень. Розглядаються два напрями таких досліджень: позаекспертні психологічні дослідження та судово-психологічна експертиза.

Ключові слова: моделювання особи невідомого злочинця, ідеальна модель, психологічні судово-експертні дослідження, позаекспертні психологічні дослідження, судово-психологічна експертиза.

Постановка проблеми. Установлення особи невідомого злочинця завжди являло собою складне і відповідальне завдання. У цьому аспекті важливого значення набувають оптимізація діяльності органів досудового розслідування, розробка та запровадження новітніх засобів і методів розслідування кримінальних правопорушень, зокрема тих, що сприяють установленню особи невідомого злочинця. Тому одним із напрямів ефективного розслідування є моделювання особи невідомого злочинця під час проведення психологічних судово-експертних досліджень.

Стан дослідження. Окремим проблемам використання психологічних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень були присвячені праці таких вчених: М. М. Китаєва та В. М. Китаєвої [5], М. М. Коченова [7], В. Я. Марчака [9], Ф. С. Сафуанова [11], В. В. Сєднева [12, с. 6–14; 13, с. 6–15], В. Ю. Шепітька [14, с. 503–506, 15, с. 548–556]. Проте деякі аспекти використання спеціальних психологічних знань у ході моделювання особи невідомого злочинця залишилися невирішеними або дискусійними.

Метою статті є розгляд проблем моделювання особи невідомого злочинця під час психологічних судово-експертних досліджень, зокрема при проведенні позаекспертних психологічних досліджень та судово-психологічної експертизи.

Викладення основного матеріалу. Моделювання особи невідомого злочинця під час психологічних судово-експертних досліджень є побудовою ідеальної моделі спеціалістом-психологом чи судовим експертом-психологом, яка розкриває психологічні властивості, якості та процеси, пояснює сутність поведінки конкретної особи, розкриває такі характеристики, що відображають ставлення особи невідомого злочинця до виконуваних ним дій (бездіяльності), до оточення та самого себе під час, а також до вчинення злочину та після його вчинення. При цьому слід зауважити, що проведення психологічних судово-експертних досліджень відбувається у двох напрямках, таких як: 1) проведення позаекспертних психологічних досліджень та 2) проведення судово-психологічної експертизи.

В юридичній психології останнім часом особлива увага приділяється такому методу безконтактної психодіагностики особи, як створення ідеальної моделі особи невідомого злочинця при побудові психологічного профілю [1; 3, с. 55–58; 15, с. 548–556]. Наприклад, С. Н. Боков відзначає, що психологічний профіль складається з таких етапів: 1) загальна оцінка злочину; 2) всебічна оцінка особливостей місця вчинення злочину («сцени злочину»); 3) всебічний аналіз особи жертви (потерпілого); 4) оцінка результатів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 5) оцінка висновків судово-медичної та інших видів експертиз; 6) побудова психологічного профілю з виокремленням властивих йому індивідуально-психологічних характеристик; 7) пропозиції та рекомендації для співробітників карного розшуку та досудового слідства, засновані на створенні психологічного профілю [3, с. 55–58]. При цьому побудова ідеальної моделі особи невідомого злочинця, що розкриває його психологічні особливості, проводиться в межах позаекспертних психологічних досліджень.

Зазначимо, що створення психологічного профілю під час позаекспертних психологічних досліджень передбачає створення ідеальної моделі особи невідомого злочинця, яка дає можливість

з'ясувати: 1) мотиви кримінальної поведінки (вчинення кримінального правопорушення, тобто задоволення злочинцем своїх потреб) – неприязнь, помста, користь та ін.; 2) інтелектуальні здібності особи невідомого злочинця; 3) вольові властивості особи невідомого злочинця (вольовий, рішучий, безініціативний); 4) агресивність; 5) спонтанність у ході вчинення кримінального правопорушення. При цьому особливістю позаекспертних психологічних досліджень є те, що вони проводяться в межах конкретного кримінального провадження до призначення судово-психологічної експертизи. У цьому разі, на думку В. Ю. Шепітька, при проведенні слідчого огляду та інших слідчих дій доцільно запрошувати спеціалістів у галузі психології для створення психологічного профілю особи невідомого злочинця, тобто ідеальної моделі, що побудована спеціалістом та являє собою обґрунтовану «гіпотезу» щодо мальованої особи, яка вчинила злочин [14, с. 506].

Досліджуючи проблеми використання психологічного профілю, слід відзначити те, що останнім часом у криміналістичній літературі знаходять відображення положення щодо визнання психологічного профілю особи невідомого злочинця як судово-психологічної експертизи. Як експертне дослідження створення психологічного профілю визнають такі дослідники: В. В. Сєднєв, Ю. Б. Ірхін, О. В. Одерій, А. М. Коструб [12].

З цього приводу Р. Л. Ахмедшин пише, що у вирішенні проблем визнання психологічного профілю особи невідомого злочинця відсутні положення, які категорично заперечують можливість появи нового виду судово-психологічної експертизи – судово-психологічної експертизи щодо побудови психологічного профілю особи невідомого злочинця [2, с. 105]. Однак визнання психологічного профілю експертним дослідженням, що знаходить своє відтворення як ідеальна модель особи невідомого злочинця у висновку експерта, не досить коректно. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи, які визнані судово-психіатричною експертизою осудними (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі та ін.) [4]. Натомість

під час побудови психологічного профілю особи об'єкт дослідження відсутній, відносно нього не застосовуються законодавчо та нормативно закріплені методики, що використовуються в ході проведення судово-психологічної експертизи. Моделювання особи невідомого злочинця при створенні психологічного профілю відбувається за слідами на місці події та матеріалами кримінального провадження в тих випадках, коли неможливо побудувати версії відносно особи ймовірного злочинця або коли необхідно звзити коло підозрюваних у вчиненні злочину осіб. Зокрема, створення психологічного профілю особи невідомого злочинця в деяких випадках дозволяє надавати інформацію щодо ймовірних психічних відхилень чи розладів такої особи у випадках вчинення серійних злочинів.

Побудова моделі особи невідомого злочинця, коли створюється психологічний профіль, не є доказовою інформацією у кримінальному провадженні. Його роль у ході розслідування полягає в тому, що він надає орієнтуючу інформацію, дозволяє звзити коло підозрюваних осіб, розкриває не лише певні психологічні особливості особи невідомого злочинця, а й соціальні, демографічні тощо, тобто є інформаційною моделлю особи невідомого злочинця та виходить за межі судово-експертного дослідження. При цьому такий інформаційно-орієнтуючий зміст психологічного профілю особи невідомого злочинця доречно подавати у вигляді висновку спеціаліста щодо особи невідомого злочинця, а не у вигляді висновку судово-психологічної експертизи (висновку експерта).

Зазначимо, що при проведенні позаекспертних психологічних досліджень залученому до проведення слідчих дій спеціалісту-психологу можуть бути поставлені на розв'язання такі запитання: 1) яким є психологічний профіль особи невідомого злочинця; 2) до якого психотипу належить особа невідомого злочинця; 3) які індивідуально-психологічні риси (характер, поведінка тощо) притаманні особі невідомого злочинця; 4) які зовнішні ознаки найбільш характерні для осіб, що належать до цього психотипу; 5) чи можливо надати психологічну оцінку вчиненого злочину (та/або його приховування); 6) чи можливо відтворити психологічну картину вчиненого злочину?

Ще одним важливим напрямом моделювання особи невідомого злочинця при проведенні психологічних судово-експертних досліджень є дослідження, спрямовані на створення та перевірку моделі особи невідомого злочинця експертом-психологом. Слід зауважити, що, на відміну від позаекспертних досліджень, які передбачають консультації психологів у ході проведення слідчих дій, проведення експертних досліджень відбувається з дотриманням норм чинного кримінального процесуального законодавства (відповідно до статей 242, 243 КПК України [8]) та в межах конкретного кримінального провадження. Залучена як експерт обізнана особа наділяється відповідними правами та обов'язками, а висновок такої експертизи є джерелом судових доказів. У такому разі створена під час судово-психологічної експертизи модель особи невідомого злочинця є аналогом реально існуючої особи злочинця.

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26 грудня 2012 р. № 1950/5), психологічній експертизі підлягають психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку) (п. 6.1); психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, що мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки (п. 6.3); основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивоутворюючих чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей (п. 6.4) [4]. Саме на підставі отриманих даних від осіб (які визначені у п. 6.1) з урахуванням особливостей психіки цих осіб відбувається побудова експертом моделі особи невідомого злочинця.

Проведення судово-психологічних експертних досліджень передбачає визначення об'єкта. Так, у літературі з юридичної психо-

логії зазначається, що «об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні прояви людини, що не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів у її психічній повноцінності. Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості і поведінки людей у процесі здійснення тих чи інших дій або відображення явищ навколишньої дійсності. За допомогою судово-психологічної експертизи можна одержати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та проявів людей, що мають значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновки експертів-психологів сприяють правильній оцінці показань свідків, потерпілих, обвинувачених, у разі якщо вони викликають сумніви у достовірності» [6, с. 157–158].

Окрім того, при проведенні судово-психологічних експертних досліджень щодо моделювання особи невідомого злочинця передбачається також застосування спеціальних методик, таких як методика судового психологічного аналізу вихідних даних, експертна оцінка афективних реакцій та особливих емоційних станів, методика судово-психологічного дослідження у кримінальних провадженнях, методика судово-психологічного дослідження межових станів, методика дослідження психологічного анамнезу, методика систематизованої фіксації та квантифікації одиниць психологічного змісту в досліджуваному матеріалі (контент-аналіз та інтент-аналіз), комплексна методика дослідження індивідуально-психологічних особливостей (емоційно-поведінкових виявів та провідних властивостей особистості), психологічний аналіз текстової інформації.

Новим напрямом у психологічних судово-експертних дослідженнях є також проведення судово-психологічної експертизи для визначення лідера злочинного об'єднання [6, с. 162]. З урахуванням останніх змін у суспільстві та державі такі дослідження набувають значного поширення. Умовою проведення судово-психологічної експертизи щодо визначення лідера злочинного об'єднання є затримання членів такого об'єднання, які не надають відомостей відносно особи лідера. Призначення та проведення судово-психологічної експертизи, під час якої можуть бути використані різні

тестові методики, бесіда з учасниками такого злочинного об'єднання, дозволяють побудувати експертну психологічну модель лідера такого злочинного об'єднання.

Зазначимо, що в ході проведення судово-психологічної експертизи для визначення лідера злочинного об'єднання питання, що вирішуються експертом, можуть бути двох видів: а) ті, що орієнтують на оцінку психічних явищ (наприклад, кваліфікацію емоційних станів, особливостей вищих пізнавальних психічних функцій – сприйняття, пам'яті, мислення тощо); б) ті, що передбачають констатацію (психічну діагностику) в підекспертної особи наявності чи відсутності конкретних індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної сугестивності (навіювання), емоційної нестійкості, ознак, що не пов'язані із психічними захворюваннями, затримки у психічному розвитку) [10, с. 8]. Тому під час проведення судово-психологічної експертизи важливим є з'ясування особливостей поведінки злочинця (лідера), що в подальшому сприятиме визначенню певного типу злочинця. Проведення судово-психологічної експертизи щодо встановлення лідера злочинного об'єднання надає можливість експерту оцінювати психічні стани, властивості та процеси кожного з учасників, на підставі яких експертом будується психологічна модель лідера. Залежно від ієрархічності учасників злочинного об'єднання можна простежити їх впевненість у собі та щодо інших членів об'єднання обізнаність стосовно дій або бездіяльності кожного з них.

Висновки. Проведення психологічних судово-експертних досліджень є одним із важливих напрямів у ході моделювання особи невідомого злочинця, особливо при розслідуванні серійних убивств, що набувають характеру резонансних. Саме застосування психологічних знань під час досудового розслідування підвищує ефективність діяльності органів слідства та сприяє отриманню нових знань про особу, яка вчинила злочин. Проведення позаекспертних психологічних досліджень та судово-психологічної експертизи надають у розпорядження слідчого інформацію щодо психологічного характеру особи невідомого злочинця, яка сприяє діагностиці та виявленню останнього.

Список літератури

1. Алексейчук В. І. Огляд місця події: тактика і психологія : монографія / В. І. Алексейчук. – Х. : Апостіль, 2011.
2. Ахмедшин Р. Л. О доказательственном статусе заключения о психологическом профиле неизвестного преступника / Р. Л. Ахмедшин // Вестн. Томск. гос. ун-та. – 2012. – № 359. – С. 104–105.
3. Боков С. Н. Использование психологического портрета при раскрытии и расследовании преступлений / С. Н. Боков // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : материалы междунар. науч. конф. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – С. 55–58.
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5) . – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. – Заголовок з екрана.
5. Китаев Н. Н. Экспертные психологические исследования в уголовном процессе : монография / Н. Н. Китаев, В. Н. Китаева. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2002. – 432 с.
6. Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х. : Право, 2008.
7. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза / М. М. Коченов. – М. : ВИИПРМПП, 1977. – 179 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : прийнятий Верхов. Радою України 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. – Заголовок з екрана.
9. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Я. Марчак ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 19 с.
10. Назначение и проведение судебно-психологической экспертизы. Методическое письмо Следственного управления Прокуратуры СССР. – М., 1980. – С. 8.
11. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф. С. Сафуанов. – М. : Гардарика : Смысл, 1998. – 192 с.
12. Методология психологического портретирования при раскрытии и расследовании серийных насильственных преступлений: итоги и перспективы развития / В. В. Седнев, Ю. Б. Ирхин, А. В. Одерий, А. Н. Коструб // Криміналіст. вісн. – 2012. – № 1 (17). – С. 6–14.

13. Седнев В. В. Систематизация моделей в криминалистике / В. В. Седнев // Криміналіст. вісн. – 2013. – № 2 (20). – С. 6–15.

14. Шепітько В. Ю. Проблемы использования специальных психологических знаний в следственной деятельности / В. Ю. Шепітько // Избр. труды. – Харьков : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 503–506.

15. Шепітько В. Ю. Соціально-психологічні характеристики особи злочинця в криміналістиці: проблеми використання типології та можливостей моделювання / В. Ю. Шепітько // Вибр. твори. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 548–556.

Статья посвящена исследованию проблем моделирования личности неизвестного преступника при проведении психологических судебно-экспертных исследований. Рассматриваются два направления таких исследований: внеэкспертные психологические исследования и судебно-психологическая экспертиза.

The article is devoted to research of problems of modeling of unknown criminal person during realization of psychological judicial-examination researches. Two directions of such researches are examined: out-examination psychological researches and judicial-psychological examination.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 10 від 14 жовтня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. Ю. Шепітько.